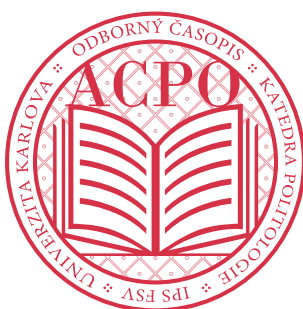

ACTA POLITOLOGICA

www.acpo.cz

RECENZOVANÝ ČASOPIS | PEER-REVIEWED JOURNAL

2018 | Vol. 10 | No. 3 | ISSN 1803-8220

NOVOTNÝ, Lukáš; ŠÁROVEC, Daniel (2018). Německý stranický systém a volby do Bundestagu 2017. *Acta Politologica*. Vol. 10, no. 3, pp. 47–63. https://doi.org/10.14712/1803-8220/10_2018

Published: 29/10/2018

Tento článek podléhá autorským právům, kopírování a využívání jeho obsahu bez řádného odkazování na něj je považováno za plagiátorství a podléhá sankcím dle platné legislativy.

This article is protected by copyright. Copying and use of its content and presenting it as original research without proper citation is plagiarism, which is subject to legal sanctions.

Katedra politologie Institutu politologických studií

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Department of Political Science, Institute of Political Studies

Faculty of Social Sciences, Charles University

Německý stranický systém a volby do Bundestagu 2017¹

Lukáš Novotný, Daniel Šárovec²

Abstract:

This article aims to main shifts of German party system since 1990 with a specific emphasis on Bundestag elections 2017. The main development and changes that can be explicitly traced in the survey period will be described here. An important question is how German party system has modified not only during last years but primarily after recent elections. In the first part are analysed main starting points related to bases of German party system, as well as the Bundestag elections overview. The second part of analysis focuses on a party system comparative indicators and its comparison. It primarily aspires to explain the main new trends that determine the German party system. It is possible to find several crucial points in the German party system development. Overall, the main finding is that German party system detected new dispositions like (a) fragmentation, polarisation and segmentation, (b) different hegemons role and (c) programmatic shifts after 2017 elections. The German party system at the federal level is accustomed to the fact that representatives of six political parties met for the first time in the deputies' seats. It is a big deal as well as the fact that the third most powerful subject became the right-populist Alternative for Germany.

Key words: Bundestag; German general election 2017; German party system; Germany; party politics; party system

Úvod

Po posledních volbách do Spolkového sněmu prošel německý stranický systém poměrně zásadními změnami. Ústředními silami sice stále již dlouhou dobu zůstávají tradiční velké strany: křesťanští demokraté (CDU/CSU)³ a sociální demokracie (SPD)⁴, ale jejich pozice je oproti předchozím letům slabší. V případě SPD některé hlasy otevřeně hovoří dokonce o dlouhodobé krizi, jejímž významným mezníkem je historicky nejhorší volební výsledek. Straně se nedaří rekrutovat charismatické a přesvědčivé lídry, stejně tak jako do společnosti vhodně a srozumitelně komunikovat své programové priority.

¹ Lukáš Novotný text zpracoval v rámci Stimulace odborných pracovníků FF UJEP, Daniel Šárovec v rámci programu Progres Univerzity Karlovy Q18 – *Společenské vědy: od víceborovosti k mezioborovosti*.

² Dr. Mgr. Lukáš Novotný, M.A., je odborným asistentem na Katedře politologie a filozofie Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Pasteurova 13, 400 96 Ústí nad Labem. Kontakt: lukas.novotny@ujep.cz. ResearcherID: B-6781-2016.

Mgr. Daniel Šárovec je interním doktorandem na Katedře politologie Institutu politologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, U Kříže 8, 158 00 Praha. Kontakt: daniel.sarovec@fsv.cuni.cz. ResearcherID: O-3640-2017.

³ Neoficiálně *Unie*, v originále *Union* nebo *Unionsparteien*. CDU jako *Christlich Demokratische Union Deutschlands* a CSU jako *Christlich-Soziale Union in Bayern*.

⁴ V originále *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*.

Vstup a úspěch Alternativy pro Německo (AfD)⁵ sice jistě nebyl překvapením, pohlédneme-li na výsledky strany prakticky ve všech zemských volbách, které se konaly od roku 2014 do současnosti (Novotný 2016; Rosenfelder 2017). Přesto jde o nový fenomén v tom smyslu, že strany krajní pravice ve volbách do Spolkového sněmu od 60. let až do současnosti tak úspěšné nebyly. Poslední celonárodní volby vedle toho potvrdily zisky jednak těm stranám, které zasedaly i v minulém Bundestagu, tedy Die Linke a Zeleným⁶, ale dostaly do poslaneckých lavic také svobodné demokraty (FDP)⁷. Tato strana absentovala v uplynulých čtyřech letech v poslaneckých řadách, její konsolidace za předsednictví Christiana Lindnera ji však navrátila zpět do Spolkového sněmu. Tato studie se zaměří na vývoj německého stranického systému od roku 1990, kdy se znovusjednotilo Německo, až do současnosti, přesněji řečeno do posledních parlamentních voleb konaných v roce 2017.

Hlavním cílem je poukázat na postupný vývoj systému tendující k vyšší míře fragmentace, ale pozornost musí být zcela přirozeně věnována též některým dalším signifikantním jevům, které se ve vývoji německého stranického systému dlouhodobě projevují. Nejprve budou vyložena některá specifika vývoje stranického systému ve sledovaném období. Hlavní část studie se soustředí na analýzu vybraných komparativních indikátorů německého stranického systému. Budou popsány hlavní vývojové trendy a změny, které lze ve zkoumaném období explicitně vysledovat. Závěrečná část pak aspiruje na vysvětlení významných nových tendencí, které jsou po volbách 2017 pro německý stranický systém určující.

Německý stranický systém a jeho klíčoví aktéři

Německý stranický systém lze na úrovni Spolkového sněmu charakterizovat jako umírněný pluralismus, což je velká změna oproti fungování stranického systému v 60., 70. a 80. letech 20. století.⁸ Tehdy stranickém systému dominovaly obě velké výše zmiňované strany, a navíc také FDP. Jean Blondel tento stav označoval jako tzv. *systém dvou a půl strany* (Vorländer 2007). FDP se od 70. let etablovala jako strana, která hájí zájmy úředníků a střední třídy, v rámci sociálně-liberální koalice s SPD pak působila jako korektiv proti státnímu intervencionalismu, který zastávala SPD. Následně se FDP v roce 1982 podařil přechod z dominantní levicové koalice do Kohlových vlád, což vedlo k postupnému oslabení voličského jádra. To je problém, s nímž se strana potýká fakticky dosud (Niedermayer 1995: 85–86).

Stranický systém se rozrostl poprvé v roce 1983 o Zelené, a to doslova, protože pouze s výjimkou jednoho volebního období 1990–1994 jsou Zelení konstantně v Bundestagu

⁵ V originále *Alternative für Deutschland*.

⁶ V originále *Bündnis 90/Die Grünen*.

⁷ V originále *Freie Demokratische Partei*.

⁸ Obecněji lze vývoj německého stranického systému rozčlenit do pěti hlavních fází. V *první fázi* (1871–1918), která započala ještě před sjednocením Německa, se postupně vyvíjely první základy pozdějších významných německých stran, ať už regionálních, anebo celonárodních. O období 1919–1933 se hovoří jako o *druhé fázi*, strany již fungovaly v plně demokratickém prostředí, nicméně narůstal vliv antisystémových subjektů. Ten byl dokonán vládou jedné totalitní strany v letech 1933–1945, což je považováno za *třetí fázi*. Po roce 1945 se hovoří o *mezifázi*, na jejímž pozadí se postupně odehrálo rozdělení Německa na východ a západ. Plnohodnotná čtvrtá fáze, hovoříme-li o západním Německu, se datuje k roku 1949 a byl typický právě v textu zmíněném soupeřením CDU/CSU, SPD a FDP. Od roku 1983 dále narostl počet relevantních stran, ať už jde o Zelené či PDS. (Hloušek 2005: 289) Je však zřejmé, že proměna německého stranického systému velmi dynamicky pokračuje. I proto je legitimní klást si otázku, zda se na základě dalšího vývoje dá hovořit o nástupu další mezifáze, anebo dokonce nové fáze, která by odrážela nejen proměny vzorců stranické soutěže, ale také aktérů samotných.

zastoupení. Jejich vstupem do Bundestagu začala být akcentována postmateriální konfliktní linie, která se projevovala zejména v ekologických tématech.⁹ Zelení vytvořili konkurenci jednak sociálním demokratům, ale i liberálům z FDP a CDU, a to tím spíše, jsou-li pro částí voličů chápáni jako levicově liberální alternativa (Poguntke 2001; Saalfeld 2002).

V německém Spolkovém sněmu tak od poloviny 80. let existoval systém dvou konkurujících si bloků: CDU/CSU a FDP na straně jedné a SPD a Zelených na straně druhé. Postupný nárůst prvně jmenovaného bloku, který ještě v roce 1990¹⁰ dosahoval 16,2 procent, se však zmenšoval, hned v nadcházejících volbách v roce 1994 činil jen 4,63 procent. A od roku 1998 pak po dvě volební období existovala vláda sociálních demokratů se Zelenými. V konstelaci obou těchto bloků vznikaly vlády až do roku 2005, kdy se kancléřkou stala Angela Merkelová (CDU). Ta následně přikročila ke spolupráci v rámci velké koalice, což se nabízelo jako jediná možná alternativa (Euchner, Preidel 2017).

CDU/CSU a SPD jako obě velké a tradiční masové strany dnes však zdatně oslabují. Zejména SPD se vzdaluje třicetiprocentnímu úspěchu, a v konečném důsledku i tomu, že by vznikaly vlády čistě pod jejím vedením. Přesto však tato situace může vést k paradoxu, jelikož SPD se může na vládách podílet častěji, než kdyby přesáhla onu třicetiprocentní hranici (Niedermayer 2017). Zejména pokud se pozornost zaměří na úroveň spolkových zemí, pak lze zjistit, že právě tato strana od počátku 90. let vládla v koalicích fakticky se všemi relevantními subjekty. A i na první pohled problémové červeno-červené spojení SPD a PDS¹¹, resp. Die Linke, které známe například z Berlína nebo z Meklenbursko-Předního Pomořanska, ukazuje, že SPD je schopna přinutit svého radikálního levicového koaličního partnera k podpoře nepopulárních sanací rozpočtu a k úsporám. Ve spolkové zemi Duryňsko pak je SPD dokonce i menším koaličním partnerem ve vládě, kterou vede Die Linke (Bodo Ramelow).

V tom spočívá vysoká míra koaličního potenciálu sociálních demokratů. Na jednu stranu se může jevit jako velká šance, ale na stranu druhou také jako velké riziko, strana totiž může ztrácet své některé tradiční voliče. A problémem je to i proto, že SPD tím, že od roku 2005 nevyhrála volby a že se její výsledky dokonce dále snižují, není určující silou. Nemůže například prolomit dosud velké tabu, kterým je vládní kooperace s Die Linke, protože na to obě strany nedisponují potřebnou většinou (Jun 2011).

Kromě těchto výše jmenovaných dvou velkých stran je součástí Bundestagu i strana Die Linke, která sice vznikla v roce 2007, nicméně minimálně v tzv. nových spolkových zemích je de facto chápána jako pokračovatelka PDS, resp. Linkspartei.PDS.¹² Tím byla dána podstata německého stranického systému, který zahrnoval pět politických stran (Wiesendahl 2001). Německý politolog Oskar Niedermayer hovoří v této souvislosti o tzv. „*tekutém systému pěti stran*“¹³, čímž vystihuje i občasný výpadek některých politických stran ve volbách do Bundestagu. Zároveň tím ukazuje na to, že se sestavování koalic v Německu posouvá směrem k velké koalici, k níž vůbec nemusí existovat akceschopná alternativa. V případě

⁹ K této problematice viz základní dílo Ronalda Ingleharta (1977) *Tichá revoluce (The Silent Revolution)* vztahující se k tématu tzv. postmateriálních hodnot, a další navazující odborné texty.

¹⁰ Připomeňme obecně známý fakt, že na počátku devadesátých let se Německo muselo vyrovnávat s integrací Německé demokratické republiky (NDR), což mělo jistý vliv i na podobu stranické soutěže. (Hloušek 2005: 284)

¹¹ Tedy Strany demokratického socialismu (v originále *Partei des Demokratischen Sozialismus*).

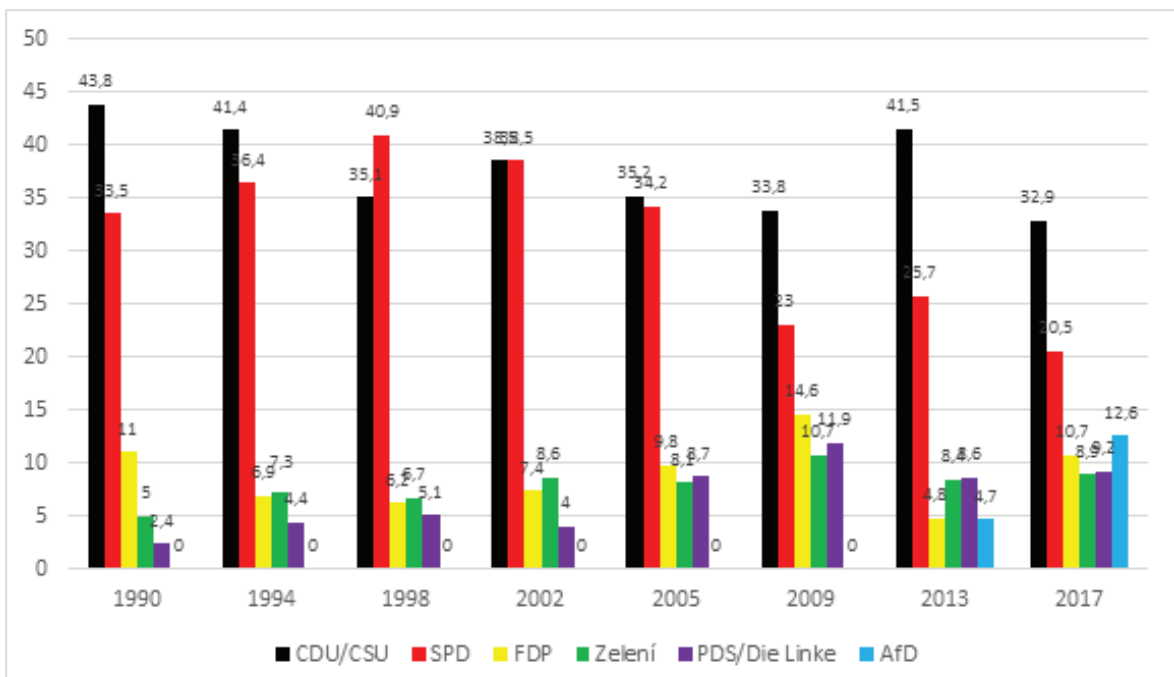
¹² Die Linke byla založena 16. června 2007 na kongresu v Berlíně sloučením stran Die Linkspartei.PDS a WASG (Volební alternativa práce a sociální spravedlnost, v originále *Arbeit und soziale Gerechtigkeit – Die Wahlalternative*).

¹³ Neboli *fluides Fünfparteiensystem*.

úspěchu malých stran pak však může být řešením i to, na co Německo dosud není na spolkové úrovni zvyklé, a to koaliční vlády o třech politických stranách (Niedermayer 2017). Zkušenosti s těmito koalicemi však samozřejmě existují na úrovni jednotlivých spolkových zemí a jejich parlamentů.¹⁴

Šestým subjektem se po posledních spolkových volbách v roce 2017 stala AfD. Tuto stranu lze vymezit jako pravicově populistickou, zčásti pravicově extremistickou. Někteří její členové jsou dokonce sledováni *Spolkovým úřadem na ochranu ústavnosti* (Bergmann 2017). Jde o stranu, která je dnes zakotvena v naprosté většině zemských sněmů a v městských zastupitelstvech. Poprvé kandidovala do voleb do Bundestagu v roce 2013, tehdy však ještě skončila pod pětiprocentní hranicí. Ovšem její úspěch s 12,6 procenty hlasů v roce 2017 z ní udělal třetí nejsilnější politickou sílu Spolkového sněmu. Vznik a úspěch AfD svědčí o jisté vitalitě německého stranického systému. Vedle AfD vznikla již dříve, konkrétně v roce 2006, Pirátská strana (PIRATEN)¹⁵, která se však na spolkové úrovni neprosadila a zůstala úspěšná jen v některých spolkových zemích, především pak v Berlíně (Niedermayer, Koschmieder 2015).

Graf 1: Výsledky voleb do Bundestagu 1990–2017

Zdroj: vlastní zpracování podle www.bundeswahlleiter.de, údaje jsou v procentech

¹⁴ Ty jsou často brány i jako inspirace pro nové podoby vládnutí na úrovni Bundestagu. Například v debatách z prvních povolebních týdnů v roce 2017 (viz část *Nové tendence ve vývoji německého stranického systému*) se hovořilo také o tzv. jamajské koalici (v němčině *Jamaika-Koalition*) CDU/CSU, FDP a Zelených. Objevovaly se argumenty, že tato koalice již existuje ve spolkové zemi Šlesvicko-Holštýnsko. Název, který se běžně vžil zejména v mediálním prostoru, odkazuje k základním barvám zainteresovaných politických subjektů, tedy v případě CDU/CSU černá, v případě FDP žlutá a v případě Zelených zelená. Zároveň to jsou barvy užitá na vlajce Jamajky. Byly i přítomné debaty o menšinové vládě, což je pro německé politické prostředí také nový fenomén (např. Niclauß 2017).

¹⁵ V originále *Piratenpartei Deutschland*.

Jak souhrnně ukazuje Graf 1, stranický systém Spolkové republiky Německo je dlouhodobě založen na politické konfrontaci mezi CDU/CSU a SPD (Rohe 1992: 164–170; Jesse 1997: 63–70). V ní vítězí od roku 2005 až do současnosti prvně jmenovaný sesterský blok, navíc rozdíly ve volebních ziscích obou subjektů se v posledních volbách spíše navyšují. Připomeňme, že ještě ve volbách v roce 2005 činil rozdíl mezi oběma stranami přesně 1 procento. V dalších volbách však již šlo vždy o více než 10 procent, v roce 2009 šlo o 10,8, 2013 o 15,8 a 2017 o 12,4 procenta (Dostal 2017).

Rozdíly ve volebních ziscích dokládají zejména personální, ale i obsahovou krizi, v níž se již po několik volebních období nachází SPD (Kleinert 2010). Na druhou stranu je však vidět obecnější pokles podpory obou těchto stran, který poukazuje na postupnou krizi tradičních masových stran (Poguntke, Boll 1992: 331; Smith 1993: 95; Jun 2011).

Data a metodologie

Z hlediska metodologického ukotvení tento text představuje komparativní případovou studii. Hlavním cílem je najít odpověď na dvě hlavní otázky: „*Jakým způsobem se proměnil německý stranický systém po volbách do Bundestagu v roce 2017?*“ *Jak se německý stranický systém proměnil od roku 1990 do současnosti a jaké lze v tomto vývoji spatřovat trendy?*“

Ohniskem zájmu je nejen zachycení jednotlivých vývojových specifík německého stranického systému, ale i důraz na významné proměny důležitých aktérů, respektive politických stran: CDU/CSU, SPD, FDP, Zelených, PDS/Die Linke a AfD. Sledované období začíná volbami prvního řádu, tedy volbami do Spolkového sněmu v roce 1990¹⁶ a končí těmi dosud posledními v roce 2017. Hlavním zdrojem dat pro analytickou část jsou data německého *Bundeswahlleiteru*. Ty jsou dále využity nejen pro kvalitativní analýzu hlavních změn stranického systému, ale i pro dopočet komparativních indikátorů užívaných při pohledu na dynamiku vývoje stranických systémů.

Prvním z aplikovaných ukazatelů je *Pedersenův index*. Ten zachycuje významný aspekt podobností a odlišností vzorců stranického systému v průběhu času. Jinými slovy je možné říci, že jde o voličskou volatilitu, prostřednictvím které lze blíže specifikovat proměnu, či naopak uchování stability zkoumaných stranických systémů. Tento index ukazuje, jak se v čase měnila volební síla a velikost dané strany či stranického systému v průběhu dvou po sobě následujících voleb (Pedersen 1979: 3). Pedersenův index volatility je dopočítáván na základě tohoto vzorce:

$$V = \frac{1}{2} \sum |P_{it} - P_{it-1}|$$

Zde P_{it} představuje zisk politické strany v % hlasů ve volbách t a P_{it-1} je zisk téže strany ve volbách předchozích (Chytilík, Šedo, Lebeda, Čaloud 2009: 90). Index může nabývat hodnoty od 0 do 100 – nula jako nejnižší možná hodnota značí, že nedošlo k žádným změnám stranického spektra. Naopak nejvyšší možná hodnota indexu 100 ukazuje na kompletní změnu stranického spektra. Index není určen pro průzkum změn individuálních preferencí, ale pouze pro výzkum agregované podpory. V tomto kontextu je třeba poukázat na významný fakt, že index je vhodný pro analýzu stability daného stranického systému a jeho případných změn, nikoliv pro popis individuálního voličského chování (Šedo 2001: 64; Linek 2014).

¹⁶ Jedná se o první volby bezprostředně po znovusjednocení Německa v roce 1990.

Dalším ze široce užívaných komparativních indikátorů užívaných pro analýzu stranických systémů je *index efektivního počtu stran*¹⁷, s nímž přišli Markku Laakso a Rein Taagepera (1979):

$$N = 1 \div \sum_{i=1}^n p_i^2$$

Index efektivního počtu stran představuje nástroj k analýze počtu politických stran v systému, přičemž se přihlíží k jejich volební síle a volební velikosti. Jestliže se v analyzovaném stranickém systému nachází jenom jedna politická strana, potom se hodnota indexu rovná číslu 1. Jestliže by hypoteticky dvě politické strany získaly shodně po 50 % hlasů, pak by efektivní počet stran nabýval hodnoty 2 (viz Lebeda 2011: 516–517).¹⁸

Posledním užitým indikátorem, z něhož studie vychází, je *index agregace*, který měří sílu nejsilnější strany v parlamentu v relaci k ostatním parlamentním stranám (Meyer 1980; Kubát 1998). K jeho výpočtu se používá následující vzorec:

$$A = S/N$$

V něm A představuje vlastní hodnotu indexu agregace, S znamená procento mandátů získaných vítěznou politickou stranou a N představuje počet stran zastoupených v parlamentu. Jak upozorňuje M. Kubát (1998: 237) v návaznosti na zjištění L. Mayera (1980), platí, že vysoká hodnota indexu agregace činí z kreování koalic snadnější úkol, jelikož stranický systém je za těchto podmínek více koncentrován. Ideálním efektem z této situace vyplývajícím by pak měla být vysoká stabilita vlád.

Dynamika vývoje německého stranického systému v letech 1990–2017

V otázce volatility pozorujeme trendy, které jsou viditelné i v jiných zemích. Oslabují tradiční strany, objevují se strany nové, a systém se tak fragmentuje. Ovšem vše z toho se Německo dotýká výrazně méně, než je tomu v jiných zemích.¹⁹ Graf 2 znázorňuje, že míra volatility sice v posledních dvou po sobě jdoucích volbách, tedy v letech 2013 a 2017, stoupla na 15,6 resp. 15, čímž se například v porovnání s hodnotou roku 2002, která dosáhla 6,5, zdvojnásobila. V komparaci s poznatky o volatilitě z jiných zemí jde nadále o hodnoty poměrně nízké. To svědčí spíše o určité stabilitě německého stranického systému.

Přesto však při pohledu na Graf 2 můžeme vyzorovat jasné vývojové trendy. Předně je pozoruhodné, že i přesto, že v roce 1998 bylo ukončeno období čtyř mandátů Kohlových vlád, tak hodnota pro rok 2002 (6,5) nesvědčí o žádných zásadních pohybech. Systém se dokonce ještě koncentroval, až do roku 1998 totiž v Bundestagu sedělo pět politických stran, v následujícím období již byly pouze čtyři. K přeskupení došlo v tom smyslu, že v roce 1998 posílila SPD o 4,5 procenta, čímž se dostala na svůj nejvyšší výsledek ve sledovaném období od roku 1990 do současnosti, a CDU ztratila 6,3 procent. Posuny u ostatních subjektů byly z tohoto hlediska minimální.

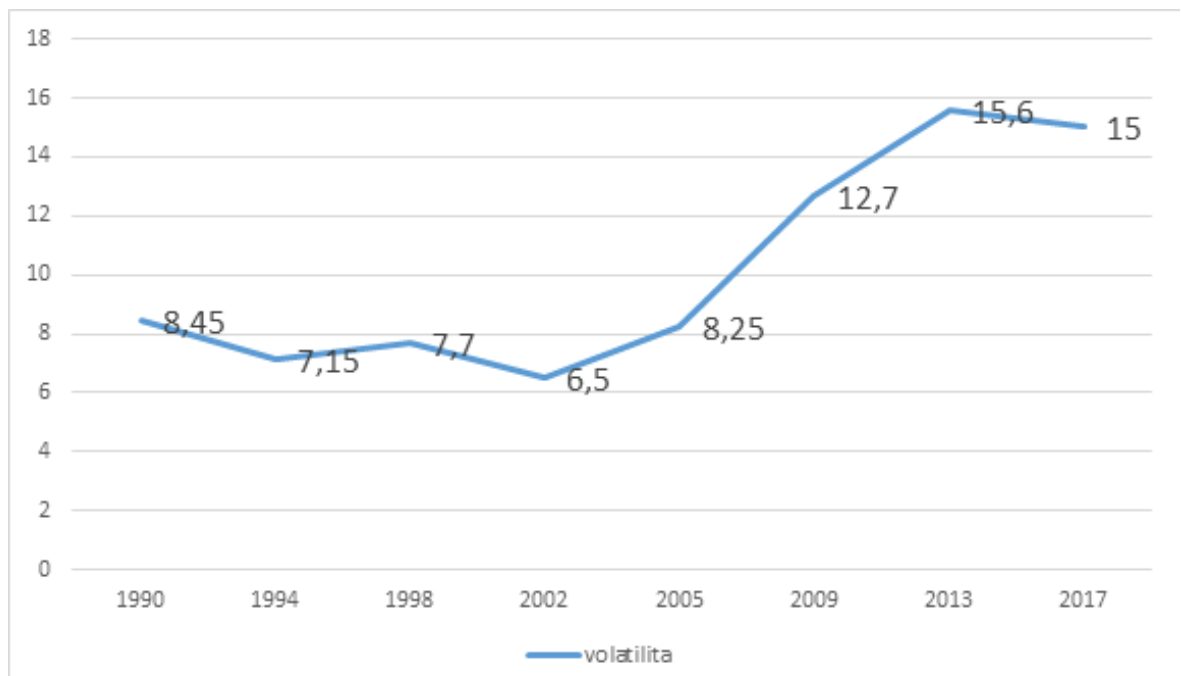
¹⁷ Tento index podle T. Lebedy (2011: 516–517) přináší velmi podobnou informaci jako *index fragmentace*, avšak v jiné podobě.

¹⁸ Taková situace je však krajně nepravděpodobná, jedná se čistě o teoretický příklad, který blíže přibližuje význam indexu efektivního počtu stran a vysvětluje jeho principy.

¹⁹ Včetně zemí střední Evropy.

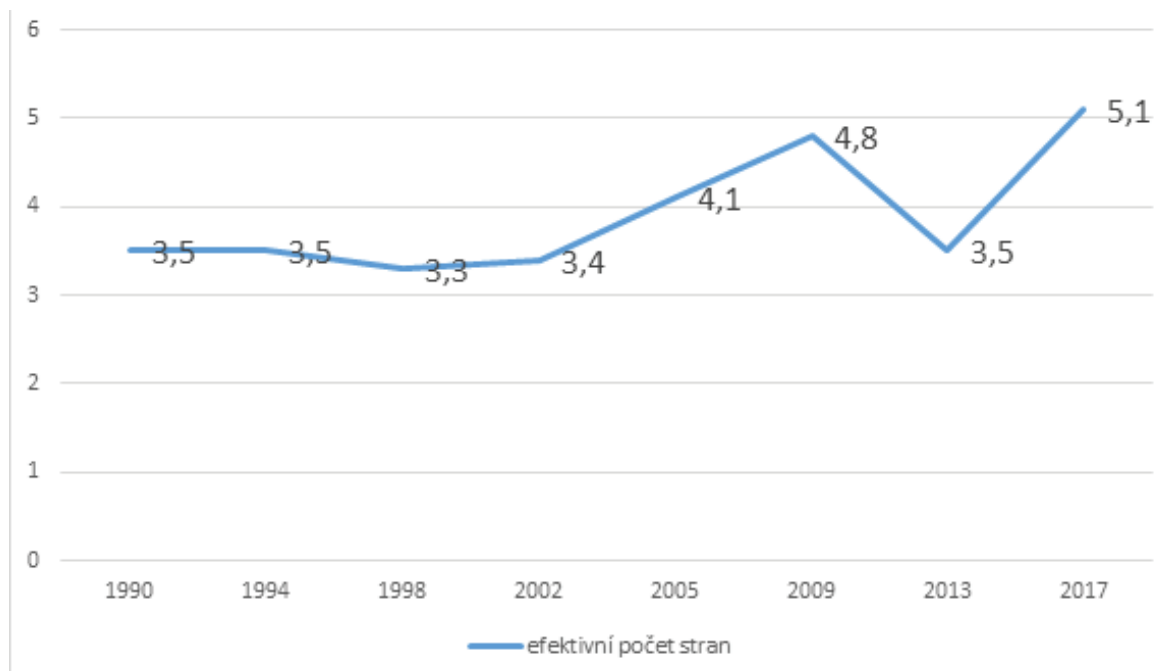
První navýšení indexu volatility pozorujeme u voleb v roce 2002 a bylo dáno ziskem CDU o 3,4 procent a Zelených o 1,9. Stále se však jedná de facto o minimální posuny. Hodnota 12,7 pro rok 2005 ukazuje jednak na oslabování obou velkých stran, CDU a SPD (o 3,3 a 4,3 procent) a na nárůst FDP, PDS a Zelených (o 2,4, 4,7 a 0,5 procent). Tyto volby byly posledními, kdy SPD stačila konkurenční CDU/CSU. Již ve volbách následuje totiž její propad o 11,2 procent, což ve výsledcích činí rozdíl mezi CDU/CSU a SPD o 10,8 procent). Dosud nejvyšší hodnoty indexu volatility byly zjištěny v letech 2013 a 2017 a způsobily je vedle pohybů obou velkých stran (zejména nárůst CDU/CSU o 7,7 bodů na 41,5 procent) také propad FDP o 9,8 procent, což pro tuto stranu znamenalo dočasný odchod z poslaneckých lavic. Krom toho se pod vstupem do Bundestagu zastavila i AfD se 4,7 procenty. Úspěch této strany se dostavil až v posledních volbách, kdy strana posílila o 7,9 bodů na 12,6 procent. Nejvýznamnějším posunem ve voličském chování v těchto volbách však byl úbytek voličů CDU/CSU o 8,6 procent. Tím se hodnota Pedersenova indexu udržela na pro německý kontext vysokých 15 bodech.

Graf 2: Volatilita ve volbách do Spolkového sněmu 1990–2017

Zdroj: vlastní výpočet podle www.bundeswahlleiter.de

Vývojem efektivního počtu stran (Graf 3) poukazuje na značné výkyvy zejména zhruba v posledním desetiletí. Před tím však vykazoval relativně setrvalou tendenci. Index dosahoval ještě před rokem 1990 hodnoty pod 3. To korespondovalo se zmiňovanou Blondelovo kategorizací německého stranického systému jako systému dvou a půl strany, kdy vedle dvou velkých stran CDU/CSU a SPD působila jako třetí subjekt ještě FDP, jakožto koaliční partner k jedné z těchto stran.

Graf 3: Efektivní počet stran ve volbách do Spolkového sněmu 1990–2017

Zdroj: vlastní výpočet podle www.bundeswahlleiter.de

V roce 1990 již hodnota efektivního počtu stran vystoupala na hodnotu 3,5, což byl výsledek, kolem něhož se hodnota pohybovala i v následujících třech volbách do Bundestagu, tedy až do roku 2002. Vedle CDU/CSU, SPD a FDP působila v tomto období v poslaneckých lavicích nově již i strana Spojenectví 90/Zelení, již se podařilo etablovat jako ekologická alternativa natolik, že dokonce nikde jinde v Evropě dodnes nejsou Zelení natolik silní, jako je tomu právě ve Spolkové republice Německo. Nástup PDS v této době ještě nebyl nijak silný a jednalo se o sílu, která se teprve konsolidovala s tím, že výrazně silnějších výsledků dosahovala v tzv. nových spolkových zemích. Úspěšný je spíše až nástupnický subjekt této strany, Die Linke, jejíž vznik v roce 2007 se promítl pochopitelně až ve volbách do Spolkového sněmu v roce 2009 (Moreau, Lang 1996).

Die Linke je výsledkem proměny levicově radikálního tábora a jisté nutnosti formovat tuto politickou sílu nejen ve východní části Německa. S odkazem na dřívější socialistickou příslušnost a postkomunismus se ale objevila se potřeba tyto radikálně levicové programové priority přenést i na západ (Moreau, Schropp-Grabiak 2002). To se podařilo právě až s přerodem původní strany Linkspartei.PDS a jejím spojením s WASG právě v Die Linke (Novotný 2008). Die Linke se podařilo okamžitě zkonsolidovat natolik, že strana je od roku 2009 součástí Bundestagu. Ostatně hodnota efektivního počtu stran 4,8 je právě dána tím, že i menší politické strany, tedy FDP, Zelení a Die Linke, obdržely ve volbách nad 10 procent. Jednalo se o nejvyšší hodnotu, která kdy dosud byla v těchto volbách zaznamenána a byla to předzvěst následné další fragmentace stranického systému.

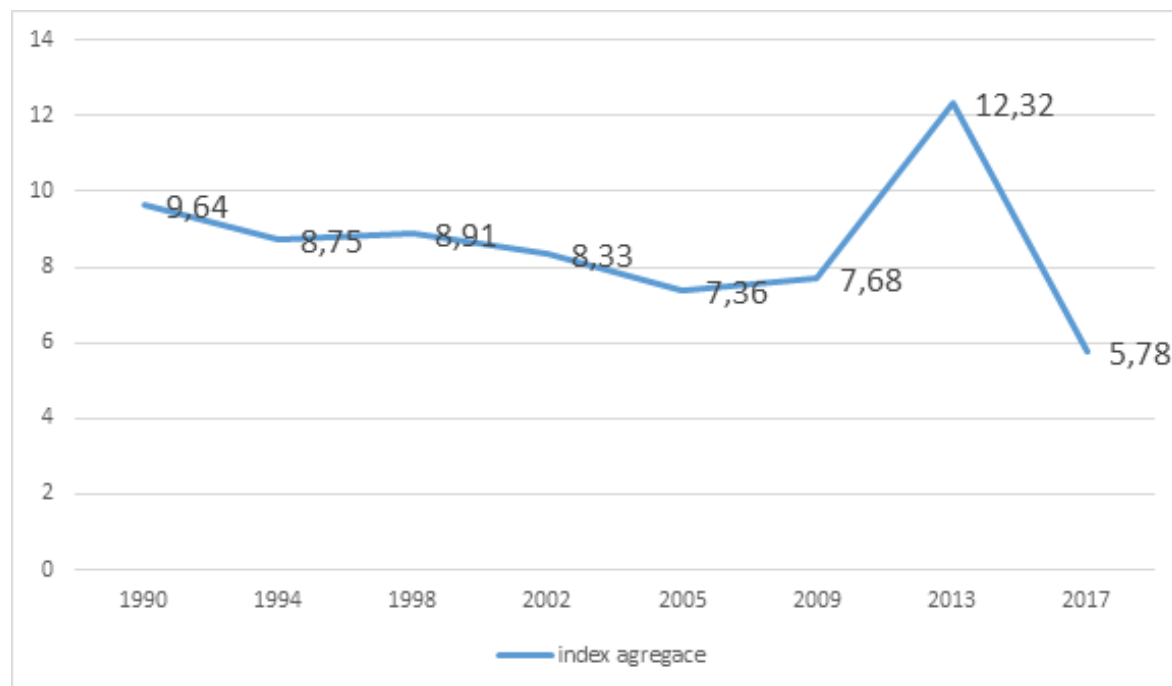
Přesto se však nejednalo o nejvyšší hodnotu, ta byla dosažena v dosud posledních volbách, bylo to 5,1. V německém Bundestagu zasedlo poprvé 6 politických stran a silná byla zejména AfD s 12,6 procenty. Jednalo se skutečně o zcela novou realitu, vždyť ještě při volbách v roce 2013 se ukázala určitá síla tradičních masových stran, zejména CDU/CSU, která

získala s 41,5 procenty jeden ze svých historicky nejlepších výsledků. Pokles zisku strany na 32,9 procent, tedy o 8,6 procent, pak otevřel dveře do poslaneckých lavic opět FDP a také AfD.

Při pohledu na Graf 4 je vidět, že od roku 1990 do voleb v roce 2009 sice změna indexu agregace patrná byla, ale jen minimálně. Dá se říci, že bylo možné detekovat setrvalý pokles, výjimku tvoří volby 1998, kde index o 0,16 procentního bodu narostl. Hodnoty indexu mezi lety 1990 a 2009 v zásadě oscilovaly okolo čísla 8. V návaznosti na výše zmíněné trendy je vhodné doplnit, že v tomto časovém úseku vždy v Bundestagu zasedlo celkem 5 politických stran. Není bez zajímavosti, že v letech 1990–1998, tedy třikrát po sobě, vítěz pokaždé zaznamenal zisk přes 40,9 % hlasů. Pro vítěze od roku 2002 do roku 2017 platilo, že získal vždy alespoň 32,9 % (viz Graf 1).

Graf 4 dále ukazuje, že v roce 2013 došlo ke skokovému navýšení indexu agregace na hodnotu 12,32, což je dosud nejvyšší zaznamenaná hodnota. To bylo zapříčiněno ziskem vítěze CDU/CSU dosahujícím 41,5 %, přičemž při rozdělení 631 mandátů zasedly v parlamentu celkem 4 strany. Tato situace poukazovala zejména na velice silnou pozici vítěze. Právý opak nastal při volbách 2017, kdy CDU/CSU jako vítězná formace zaznamenala výše zmiňovaných 32,9 %. To byla od roku 1990 nejnižší hodnota pro vítězný subjekt. Při distribuci celkového počtu 709 mandátů se do Bundestagu dostalo celkem 6 formací. Index agregace tímto klesl o více než polovinu, což znamenalo dosud nejen nejvyšší míru poklesu, ale i nejnižší zaznamenanou hodnotu vůbec. Situace jednoznačně odráží fakt vyšší míry fragmentace stranického systému a oslabení pozice vítěze, což teoreticky může vést k obtížnému sestavování vládní koalice.²⁰

Graf 4: Index agregace ve volbách do Spolkového sněmu 1990–2017

Zdroj: vlastní výpočet podle www.bundeswahlleiter.de.

²⁰ Nicméně neznamená to, že by se jednalo o jakkoliv nestandardní odchýlení od indexů agregace měřitelných v ostatních evropských stabilizovaných demokraciích (srov. Kubát 1998: 237).

Nové tendence ve vývoji německého stranického systému

Na tomto místě je zcela legitimní položit si otázku, zda lze volby do Spolkového sněmu 2017 považovat ve vývoji německého stranického systému jako přelomový moment. Je evidentní, že fragmentace německého stranického systému dospěla po posledních volbách do další vývojové fáze. Tyto volby se totiž vyznačovaly hned několika zvláštnostmi: vůbec poprvé v historii německého parlamentarismu se stalo to, že se stranický systém rozrostl na šest politických stran; obě tradiční velké masové strany, tedy CDU/CSU a SPD, dosáhly svých historicky nejhorších výsledků; třetí nejsilnější silou se stala pravicově populistická AfD s prvky extremismu (Novotný, Šárovec 2018). Takto silným se dosud žádný pravicově populistický subjekt nestal (Haußner, Leininger 2018).

K tomu je třeba přičíst i již čtvrté vítězství lídryně kandidátky CDU/CSU Angely Merkelové v řadě. Tím se tato politička zařadila po bok nejúspěšnějších německých kancléřů Konrada Adenauera a Helmuta Kohla. Volby se uskutečnily ve společensky složité atmosféře, kdy se jedním z dominujících témat stala uprchlická krize a též krize eurozóny, potažmo krize celé Evropské unie. Samotnou specifičnost voleb spolehlivě doložil i vývoj povolební situace a následného vyjednávání. Jednou z variant možného vládnutí byla koalice třech politických stran, tedy CDU/CSU, Zelených a FDP. To by bylo vůbec poprvé v historii koaličního vládnutí ve Spolkové republice Německo, kdy by vznikla spolková vláda složená ze třech politických stran. Sestavování vlády bylo v takovém kontextu často velmi složité a vznik koalice CDU/CSU s SPD nebyl zpočátku příliš pravděpodobnou variantou.

Situace s obtížným sestavováním koalice v Německu po volbách 2017, které napovídala proměna hodnoty indexu agregace výše, však skutečně nastala. Po řadě jednání nakonec došlo k pokračování velké koalice CDU/CSU a SPD. Sociální demokraté se pro setrvání v koalici vyslovili ve vnitrostranickém referendu, kterého se zúčastnilo zhruba 78 % členů. Pro se vyslovilo 66 % hlasujících, proti bylo potom 34 %, což se ve výsledku ukázalo jako mnohem vyšší hodnota, než jaká byla v době před stranickým referendem predikována. S podporou celkového počtu 364 hlasů se 14. března 2018, tedy více jak pět a půl měsíce po volbách, stala Angela Merkelová staronovou německou kancléřkou (Ceskenoviny.cz 2018, Schlee 2018).

V souladu s výše nastíněnou analýzou je z hlediska vývoje dynamiky stranického systému možné vypořádat a popsat zásadní proměny. Lze říci, že současná struktura stranického systému Spolkové republiky Německo vykazuje hned několikero významných specifik, o kterých je možné pojednat v rámci tří hlavních oblastí.

Fragmentace, polarizace a segmentace

V první řadě jsou jimi důležité určující momenty: fragmentace, polarizace a segmentace. Je zřejmé, že postupující fragmentace se významně projevila i ve volbách v roce 2017. Polarizace stranické soutěže se ukázala především tím, že ve stranickém systému se etablovali aktéři jako Zelení, také Die Linke a nejnověji i AfD (Arzheimer 2015). Současná proměna FDP směrem ke středu a snaha oslovovat i sociálně liberální segment voličů, a vyšší schopnost ke konsensu u velkých stran CDU/CSU a SPD, vnáší proměny do oblasti politické komunikace těchto subjektů s voliči (Schmidt 2014).

Pokud hovoříme o vyšší míře segmentace politického trhu v Německu, pak je možné opět vhodně odkázat na zjištění Oskara Niedermayera, který nejen že hovoří o „*tekutém systému pěti stran*“, ale uvádí též pojem „*tekutá stranická soutěž*“, jakožto další významný

jev německé politiky (Niedermayer 2007). Ta má za následek výrazně větší nepřehlednost různých potenciálních koaličních bloků. Jinými slovy: dřívější předvídatelné vnímání politiky, kdy vznikaly jednoznačně buď pravicové, nebo levicové koalice o dvou subjektech, se nejpozději od posledních voleb do Bundestagu 2017 proměnilo (Novotný, Šárovec 2018). Voličská základna stran spíše klesá, což se výrazně hůře predikuje i ve výzkumech veřejného mínění. Narůstá volatilita voličů, kteří se rozhodují více situačně, což dokládá pokles míry stabilních voličů tvořících tradiční elektorát jednotlivých stran.

Podobné tendence je možné spatřovat i mimo hranice Německa. A tak například debaty o spojení CDU/CSU, FDP, tedy dvou pravicových stran, společně se Zelenými, ukazují na redefinici tradičních štěpicích linií, na politický pragmatismus a na hledání nových programových průsečíků (Niedermayer 2017). Podobné programově na první pohled nehomogenní koaliční svazky již vznikají na úrovni spolkových zemí, a tak například to, že SPD kooperuje s FDP, nebo že CDU vstupuje do koaličního vládnutí se Zelenými, již dnes je realitou, která ukazuje na utváření nových štěpení.

Důsledek fragmentace je vedle postupného nárůstu podpory u Zelených, který pozorujeme od 80. let, a PDS, resp. Die Linke, k němuž dochází až od 90. let. Významnou je dnes v tomto kontextu i míra podpory pro AfD. Tato strana dnes pravděpodobně nejvíce těží z protestních hlasů. Její čelní představitelé se vyznačují provokativním vystupováním, cílenou anti-establishment rétorikou a dobře prokalkulovaným prolamováním některých tabuizovaných témat (Novotný 2016).

Jádro polarizace německého stranického systému spočívá i v tom, že také malé politické strany se ocitají na pomyslných pólech: v případě FDP například pozorujeme vůbec nejsilnější tržně-hospodářské principy, Die Linke je naopak nejvíce intervencionistická v oblastech, jako je hospodářství nebo sociální politika, u Zelených pozorujeme silný libertarianismus, zejména v otázkách kulturního a sociálního uznání různých společenských skupin. U AfD je pak jasný akcent na autoritativní hodnoty vnitřní a vnější bezpečnost, nacionalismus a tradicionalismus (srov. Berbuir, Lewandowsky, Siri 2014; Arzheimer 2015). K těmto závěrům je možné dojít jednak na základě analýzy programatiky těchto stran, ovšem jsou patrné i při pohledu na sebedefinici těchto stran: FDP se chápe jako „tržní strana“, Die Linke jako jediná „strana sociálního státu“, Zelení se staví do role obhájce kulturní pestrosti a tolerance a AfD má již i v názvu strany to, že je a chce být alternativou, v tomto případě konkrétněji vzato určitou „*národní alternativou*“.

Odlíšná role hegemonů

Obě velké strany, tedy CDU/CSU a SPD, se pak identifikují jako tradiční masové strany politického středu a jako takové se snaží integrovat, a do značné míry i vyvažovat, různé politické a hodnotové postoje. Programově se stále více otevírají, což je buď pragmatickým kalkulem na cestě k navýšení koaličního potenciálu, nebo je to důsledkem těchto tendencí. Jejich programy jsou proto nově výrazně více konsensuální, což je právě důsledkem jejich sebevnímání jako „masových stran“. Ostatně tento přístup obě strany i nadále deklarují. Jsou ale dnes více tematicky různorodé a flexibilní, dalo by se říci, že tito aktéři jsou programově méně konkrétní. To lze vnímat jako jejich strategii na cestě k získání většího počtu voličských hlasů. Na druhou stranu je však třeba zmínit, že i nadále jsou zachovány rozdíly v programech CDU a SPD, a že obě strany se stále orientují jiným směrem. To je důležité zejména proto, aby si strany zachovaly své tradiční voliče. Objevují se ale nové problémy, mezi něž je

třeba samozřejmě řadit i současnou problematiku migrace. Taková témata vyžadují řešení, která nejsou jednoduše ideologizovatelná, tím spíše na základě tradičních politických ideologií (Trein, Beckmann, Walter 2017).

Je však třeba vidět, a to zejména s ohledem na hned dvě volební období, kdy obě strany byly součástí společné koalice v čele s Angelou Merkelovou, jisté sblížení (Jun 2011; Niedermayer 2017). To vedlo k pochopitelnému obsahovému přiblížení se obou subjektů. I přes zřejmé rozdíly mohou být nakonec obě pozice v podstatě kompromisní. Je tedy možné identifikovat dvě tendence současného směřování tzv. velkých stran: jednak snahu udržet si své tradiční voliče buď konzervativním, nebo silným sociálním zaměřením, na druhou stranu otevřít se také novým voličům. To souvisí s hledáním nové stranické identity, což je děj odehrávající se na pozadí proměn současné stranické soutěže.

Významným milníkem byl výsledek voleb do Bundestagu v roce 1998. Poprvé totiž došlo k úplné změně vlády: SPD a Spojenectví 90/Zelení nahradilo dosavadní vládní koalici CDU/CSU a FDP v čele s Helmutem Kohlem. V této nové konstelaci vydržela vláda Gerharda Schrödera takřka dvě celá volební období, konkrétně až do roku 2005. Během této doby se dokonala proměna SPD v německém stranickém systému, zejména v oblasti ekonomiky. Vláda totiž přijala dokument *Agenda 2010*, který byl reakcí na ekonomické problémy Německa. Reagoval také na globalizační tendence a v zahraničí byl vnímán velmi pozitivně. Naopak v Německu byl přijat velmi kontroverzně.²¹ SPD se tím přenesla více do pragmatické centristické pozice, i když se snažila zachovat si své tradiční programové priority. Stranu to však postavilo do těžké pozice, což se v praxi nejviditelněji projevilo na úbytku podpory voličů. Ztráta mezi lety 1998 a 2009 dosáhla zhruba 10 milionů hlasů. Ostatně v důsledku tohoto směřování strany za Gerharda Schrödera byla i založena strana WASG. SPD tento vývoj zásadně oslabil, což vedlo v roce 2005 k prohře s CDU/CSU o skoro 11 procent.

Změny byly patrné také u CDU. Za prvé existovala shoda na tom, že pokud by strana nepůsobila jako „strana sociální zimy“²², získala by větší podporu ve volbách v roce 2005.²³ Angela Merkelová stranu zásadně přeměnila v subjekt s výrazně silnějšími sociálními aspekty (CDU/CSU 2017, 9). Ostatně tento posun strany do středu a snaha porozumět i voličům z levého středu měly za následek i to, že v nedávných sondážních rozhovorech s FDP a Zelenými nebyly programové rozdíly mezi CDU a Zelenými až tolik veliké. Dostavily se jasné změny jako například podpora zaměstnávání žen, zrovnoprávnění homosexuálních sňatků a akceptace přistěhovalců (CDU/CSU 2017, 43). CDU tyto proměny přijala poměrně rychle. Stejně svižně však opouští některé tradiční programové priority jako například podporu atomové energie nebo povinnou vojenskou službu pro německé občany. Na druhou stranu je však třeba vnímat i ty hlasy, které takovou proměnu kritizují s ohledem na ztrátu tradiční stranické identity, a tím v konečném důsledku i voličů. Tato kritika přichází také zevnitř strany.

²¹ V něm se jasně vyžaduje větší míra odpovědnosti, upouští se od intervencionismu, od některých významných součástí sociálního státu, zejména co se týče samotné redukce role státu.

²² Toto označení má vystihnout skutečnost, že se ve své programatice příliš nezaměřovala na sociální aspekty společenského života.

²³ Strana si je tohoto velmi dobře vědoma a usiluje proto, ať již ve velké koalici s SPD, nebo v koalici s FDP, o sociálněji programové zaměření.

Hledání A/alternativ a (staro)noví aktéři

Významnou novou tendencí ve stranickém systému Německa je pak vznik a následný úspěch AfD (viz Novotný, Šárovec 2018).²⁴ Podle některých politologů se vstupem AfD nejprve do zemských parlamentů, a na podzim roku 2017 i do Spolkového sněmu, zakončila etapa neúspěšného dobývání subjektů krajní pravice poslaneckých lavic (srov. Berbuir, Lewandowsky, Siri 2014; Arzheimer 2015). Strana se z typické single-issue party orientované národně-konzervativně vypracovala postupně do naprosté většiny zemských parlamentů. AfD je důsledně euroskeptická, odmítá společnou měnu euro a kritizuje současné postavení Německa v EU, a to zejména s ohledem na migrační krizi (AfD 2017, 7). Jedná se o kritiku velmi silnou, která takto ostře dosud od subjektů krajní pravice nezaznívala. Strana však stále prochází vnitřní konsolidací. Například roce 2015 zaznamenala dokonce stranické nepokoje, které vyústily v odstoupení křídla liberálně-národních zakladatelů kolem Bernda Lückeho. Úspěch z posledních voleb do Bundestagu vedl například k odstoupení předsedkyně Frauke Petryové.

Z nových tendencí je pozoruhodný také vývoj FDP (FDP 2017). Strana se v roce 2013 poprvé ve své historii nedostala do Spolkového sněmu. To vedlo k zásadním programovým i personálním změnám, nutnosti stranu programově oživit a pokusit se ji znovu dostat do Bundestagu. Z hlediska organizačního strana musela po čtyřleté odmlce v celonárodní politice zmobilizovat síly. Novému předsedovi Christianu Lindnerovi se nakonec stranu podařilo dostat zpět. Ovšem například ztroskotání jednání o koalici mezi jeho stranou, CDU/CSU a Zelenými ukazuje na narůstající obsahové neshody mezi tradičními koaličními partnery²⁵ (Niedermayer, Koschmieder 2015). Na druhou stranu lze říci, že na německé poměry se do značné míry jednalo o experiment v tom smyslu, že vůbec poprvé měla být na spolkové úrovni ustanovena koalice třech stran. I to mohlo mít vliv na konečnou nedohodu těchto aktérů.

Závěr

Dynamiku vývoje německého stranického systému po roce 1990 lze při pohledu na výsledky analýzy rozdělit na dvě významné etapy. Jak ukazují nejen volební výsledky, ale i zvolené komparativní indikátory stranického systému, do období kolem voleb v roce 2005 nastávaly sice proměny, ale ráz vývoje měl spíše souvislý charakter.

V rámci stranického vývoje sice změny patrné byly, nejednalo se však o žádné dramatické výkyvy. To se změnilo právě po volbách v roce 2005, kdy se objevuje jak významnější nárůst míry volatility, tak i efektivního počtu stran. Zároveň se objevila tendence poklesu indexu agregace. Na pozadí souboje hegemonů CDU/CSU a SPD, který v zásadě odráží volební výsledky, se od roku 2009 dokáží významněji prosazovat i další aktéři. Dvě velké etablované strany však souhrnně nezaznamenávají zvláště vysoké propady volebních zisků, jelikož stále dosahují na výsledky okolo 20 až 30 procent. Platí ale, že pro SPD byl výsledek 20,5 procenta od roku 1990 nejhorší. Dlouhodobě neúspěšnějším subjektem je od roku 1990 CDU/CSU.

To se potvrdilo i v zatím posledních volbách v roce 2017, byť je třeba v tomto kontextu poukázat na významnou proměnu celkového charakteru stranického systému. Z hlediska

²⁴ Pro širší kontext týkající se teoretických a praktických přístupů k novým politickým stranám viz Šárovec 2016 a 2018.

²⁵ Těmi CDU/CSU a FDP po několika volebních obdobích byly.

povolební situace v roce 2017, s přesahem do roku 2018, platí, že ještě nikdy netrvalo sestavování německé vlády tak dlouho, jako právě po posledních volbách. Propad podpory SPD přitom doprovázely úvahy o tom, nakolik je tento stav ovlivněn koaličním vládnutím v rámci velké koalice s CDU/CSU. A ostatně i v CDU/CSU se objevovaly kritické hlasy vůči této kooperaci, a to právě při pohledu na mírný, byť patrný, pokles voličské podpory. To celkově poznamenalo i koaliční vyjednávání po volbách v roce 2017. Významné nové specifikum lze spatřovat v tom, že se vedly tzv. sondážní rozhovory i mezi CDU/CSU, FDP a Zelenými, tedy vůbec poprvé mezi aktéry, kteří mohli utvořit tříčlennou vládu. Tu přitom Spolková republika Německo na úrovni Bundestagu dosud neměla.

Výsledkem vyjednávání byl nakonec formát velké koalice, který se v minulosti realizoval spíše výjimečně. Do roku 2005 byla vláda na tomto půdorysu sestavena pouze jednou, stalo se tak v 60. letech. Naopak od roku 2005 je tato varianta preferována již potřetí. Podobně si také i německý stranický systém na spolkové úrovni zvyká na to, že v poslaneckých lavicích zasedli vůbec poprvé v historii zástupci 6 politických stran. To z hlediska vývoje trendu ostatně velmi dobře reflektují zejména index efektivního počtu stran a index agre-gace. Z hlediska aktérů, kteří se v posledních volbách projeví jako noví, jsou významné dvě strany. Třetím nejsilnějším subjektem stala s 12,6 procenty pravicově-populistická strana AfD, a spíše jako staronový subjekt se navrátila FDP.

Obecně lze říci, že v konfrontaci s novými tématy a s vývojem společenské situace se průběžně objevují nová štěpení, která mají na podobu stranické soutěže a rozložení sil etablovaných i nových aktérů značný dopad. To ostatně vývoj stranického systému Německa zejména po posledních volbách odráží dostatečně průkazně. Je však otázkou, a zároveň výzvou pro další kontinuální výzkum, nakolik jsou proměny stranického systému po volbách v roce 2017 nahodilé, anebo zda se jedná o indikaci zcela nového vývojového trendu.

LITERATURA:

- AFD (2017). *Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017* [online; cit. 2018-09-01]. Dostupné z WWW: <https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf>.
- ARZHEIMER, Kai (2015). The AfD: Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany? *West European Politics*. Vol. 38, no. 3, pp. 535–556. <https://doi.org/10.1080/01402382.2015.1004230>
- BERBUIR, Nicole; LEWANDOWSKY, Marcel; SIRI, Jasmir (2014). The AfD and its Sympathizers: Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany? *German Politics*. Vol. 23, no. 1, pp. 1–25. <https://doi.org/10.1080/09644008.2014.982546>
- BERGMANN, Knut; DIERMEIER, Matthias; NIEHUES, Judith (2017). Die AfD: Eine Partei der sich ausgeliefert fühlenden Durchschnittsverdiener? *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. Vol. 48, no. 1, pp. 57–75. <https://doi.org/10.5771/0340-1758-2017-1-57>
- BUKOW, Sebastian (2010). *Die professionalisierte Mitgliederpartei. Politische Parteien zwischen institutionellen Erwartungen und organisationaler Wirklichkeit*. Berlin: Humboldt-Universität.
- CDU/CSU (2017). *Für ein Deutschland, in dem wir gut und gerne leben. Regierungsprogra-*

- mm 2017-2021 [online], p. 9–11 [cit. 2018-09-01]. Dostupné z WWW: <<https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170703regierungsprogramm2017.pdf?file=1>>.
- CESKENOVINY.CZ (2018). V SRN zase bude velká koalice, rozhodli podle médií členové SPD [online; cit. 2018-09-01]. Dostupné z WWW: <<http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/v-srn-zase-bude-velka-koalice-rozhodli-podle-medii-clenove-spd/1593283>>.
- DOSTAL, Jorg-Michael (2017). The German Federal Election of 2017: How the Wedge Issue of Refugees and Migration Took the Shine off Chancellor Merkel and Transformed the Party System. *Political Quarterly*. Vol. 88, no. 4, pp. 589–602. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12445>
- EUCHNER, Eva-Maria; PREIDEL, Caroline (2017). Politicisation Without Party Discipline. A New Perspective on Christian Democracy in Modern Times. *Parliamentary Affairs*. Vol. 70, no. 3, pp. 465–488. <https://doi.org/10.1093/pa/gsw027>
- FDP (2017). Denken wir neu. Das Programm der Freien Demokraten zur Bundestagswahl 2017: „Schauen wir nicht länger zu“ [online; cit. 2018-09-01]. Dostupné z WWW: <<https://www.fdp.de/sites/default/files/uploads/2017/08/07/20170807-wahlprogramm-wp-2017-v16.pdf>>.
- HAUSSNER, Stefan; LEININGER, Arndt (2018). Die Erfolge der AfD und die Wahlbeteiligung: Gibt es einen Zusammenhang? *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. Vol. 49, no. 1, pp. 69–90. <https://doi.org/10.5771/0340-1758-2018-1-69>
- HLOUŠEK, Vít (2005). Německy hovořící země. In STRMISKA, Maxmilián; HLOUŠEK, Vít; KOPEČEK, Lubomír; CHYTILEK, Roman (2005). *Politické strany moderní Evropy: analýza stranicko-politických systémů*. Praha: Portál, pp. 283–350.
- CHYTILEK, Roman; ŠEDO, Jakub; LEBEDA, Tomáš; Čaloud, David (2009). *Volební systémy*. Praha: Portál.
- INGLEHART, Ronald (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles: Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- JESSE, Eckhard (1997). Die Parteien im westlichen Deutschland von 1945 bis zur deutschen Einheit 1990. In GABRIEL, Oscar; NIEDERMAYER, Oskar; STÖSS, Richard (eds.). *Parteiendemokratie in Deutschland*. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 63–70.
- JUN, Uwe (2011). Volksparteien under Pressure: Challenges and Adaptation. *German Politics*. Vol. 20, no. 1, pp. 200–222.
- KLEINERT, Hubert (2010). Bundestagswahl 2009 – Volksparteien im Abstieg? *Forschungsjournal NSB*. Vol. 23, no. 1, pp. 59–63.
- KUBÁT, Michal (1998). Volby, fragmentace a polarizace stranického systému a politická nestabilita v České republice. *Politologický časopis*. Vol. 5, no. 3, pp. 231–243.
- LAAKSO, Markku; TAAGEPERA, Rein (1979). Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*. Vol. 12, no. 1, pp. 3–27. <https://doi.org/10.1177/001041407901200101>
- LEBEDA, Tomáš (2011). Příloha: Nástroje k měření volebních výsledků a vlastností stranických systémů. In NOVÁK, Miroslav (et al.). *Úvod do studia politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství, pp. 508–518.
- LINEK, Lukáš (2014). Čistá a celková volební volatilita v Česku v letech 1990–2013: stejný koncept, odlišná měření a podobné závěry? *Acta Politologica*. Vol. 6, no. 1, pp. 24–38. <https://doi.org/10.14712/1803-8220/2013-013>
- MEYER, Lawrence C. (1980). A Note on the Aggregation of Party Systems. In MERKL, Peter (ed.) *West European Party Systems: Trends and Prospects*. New York: The Free Press,

- pp. 515–520.
- MOREAU, Patrick; LANG, Jürgen (1996). *Linksextremismus. Eine unterschätzte Gefahr*. Bonn: Bouvier.
- MOREAU, Patrick; SCHROPP-GRABIAK, Rita (2002). *Man muss so radikal sein wie die Wirklichkeit – die PDS: eine Bilanz*. Baden-Baden: Nomos.
- NICLAUSS, Karlheinz (2017). Der diskrete Charme einer Minderheitsregierung. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. Vol. 48, no. 1, pp. 211–215. <https://doi.org/10.5771/0340-1758-2017-1-211>
- NIEDERMAYER, Oskar (1995). Party System Change in East Germany. *German Politics*. Vol. 4, no. 3, pp. 75–91. <https://doi.org/10.1080/09644009508404414>
- NIEDERMAYER, Oskar (2007). Die Entwicklung des bundesdeutschen Parteiensystems. In DECKER, Frank; NEU, Viola (eds.). *Handbuch der deutschen Parteien*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 114–135.
- NIEDERMAYER, Oskar; KOSCHMIEDER, Carsten (2015). The Election Campaigns of German Anti-Party Parties: Pirates, Free Voters and the Alternative for Germany. In De PETRIS, Andrea; POGUNTKE, Thomas (eds.). *Anti-Party Parties in Germany and Italy*. Rom: LUISS University Press, 2015, pp. 149–162.
- NIEDERMAYER, Oskar (2017). Wahlverhalten und Parteiensystem im Vorfeld der Bundestagswahl. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*. Vol. 15, no. 2–3, pp. 464–484. <https://doi.org/10.5771/1610-7780-2017-2-3-464>
- NOVOTNÝ, Lukáš (2008). Současný levicový politický extremismus v Německu. *Politologický časopis*. Vol. 15, no. 1, pp. 48–65.
- NOVOTNÝ, Lukáš (2016). Úspěchy Alternative für Deutschland ve třech zemských volbách v Německu. *Acta Politologica*. Vol. 8, no. 1, pp. 40–50. <https://doi.org/10.14712/1803-8220/2015-004>
- NOVOTNÝ, Lukáš; ŠÁROVEC, Daniel (2018). Na vítězné vlně: Analýza úspěchu alternativy pro Německo ve volbách do Spolkového sněmu 2017. *Politické vedy*. Vol. 21, no. 1, pp. 97–118. <http://dx.doi.org/10.24040/politickevedy.2018.21.1.97-118>
- PEDERSEN, N. Mogens (1979). The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility. *European Journal of Political Research*. Vol. 7, no. 1, pp. 1–26. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1979.tb01267.x>
- POGUNTKE, Thomas; BOLL, Bernhard (1992). Germany. In KATZ, Richard S.; MAIR, Peter (eds.). *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960-90*. London: Sage.
- POGUNTKE, Thomas (2001). The German Party System: Eternal Crisis? *German Politics*. Vol. 10, no. 2, pp. 37–50. <https://doi.org/10.1080/772713262>
- ROHE, Karl (1992). *Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ROSENFELDER, Joel (2017). Die Programmatik der AfD: Inwiefern hat sie sich von einer primär euroskeptischen zu einer rechtspopulistischen Partei entwickelt? *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. Vol. 48, no. 1, p. 123–140. <https://doi.org/10.5771/0340-1758-2017-1-123>
- SAALFELD, Thomas (2002). The German Party System: Continuity and Change. *German Politics*. Vol. 11, no. 3, pp. 99–130. <https://doi.org/10.1080/714001303>
- SCHLEE, Maxime (2018). Bundestag reelects Merkel as chancellor [online; cit. 2018-09-01]. Dostupné z WWW: <<https://www.politico.eu/article/angela-merkel-reelected-as-german-chancellor/>>.

- SCHMIDT, Manfred G. (2014). The Policy of Strategic Demobilisation: The Social Policy of the Christian Democratic-Liberal Coalition, 2009-13. *German Politics*. Vol. 23, no. 4, pp. 353–370. <https://doi.org/10.1080/09644008.2014.989719>
- SMITH, Gordon (1993). Dimensions of Change in the German Party System. In PADGETT, Stephen (ed.). *Parties and Party Systems in the New Germany*. Aldershot: Dartmouth, pp. 73–95.
- ŠÁROVEC, Daniel (2016). Nové politické strany: novost, teoretické koncepty a možnosti jejich využití v ČR. *Politics in Central Europe*. Vol. 12, no. 2S, pp. 9-27.
- ŠÁROVEC, Daniel (2018). Nástup nových politických stran v ČR od roku 2013: hnutí ANO 2011 a Úsvit přímé demokracie pohledem konceptu novosti. *Sociológia*. Vol. 50, no. 1, pp. 78–113.
- ŠEDO, Jakub (2001). Vybrané problémy kvantitativního výzkumu stability stranických systémů a jejich možná řešení. *Evropská volební studia*. Vol. 6, no. 1, pp. 63–74.
- TREIN, Philipp; BECKMANN, Ruth; WALTER, Stefanie (2017). German Voters in Times of Crisis: The Impact of Perceptions and Economic Context on Electoral Behaviour. *German Politics*. Vol. 26, no. 3, pp. 414–439. <https://doi.org/10.1080/09644008.2016.1266482>
- VORLÄNDER, Hans (2007). Freie Demokratische Partei (FDP). In DECKER, Frank; NEU, Viola (eds.): *Handbuch der deutschen Parteien*. Wiesbaden: VS Verlag, pp. 277–288.
- WIESENDAHL, Elmar (2001). Die Zukunft der Parteien. In GABRIEL, Oscar; NIEDERMAYER, Oskar; STÖSS, Richard (eds.). *Parteiendemokratie in Deutschland*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, pp. 592-619.